

**ТОРГОВІ ШКОЛИ В СИСТЕМІ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Н. В. Петренко

Досліджено становлення й розвиток торгових шкіл у Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст., виявлено їх місце та роль в системі вітчизняної комерційної освіти означеного періоду (на прикладі Харківської торгової школи товариства взаємного кредитування прикажчиків). Висвітлено особливості змісту освіти даних навчальних закладів на прикладі навчальних програм Харківської торгової школи за роками навчання.

Ключові слова: *торгові школи, комерційна освіта, Наддніпрянська Україна другої половини XIX – початку XX ст.*

**ТОРГОВЫЕ ШКОЛЫ В СИСТЕМЕ КОММЕРЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ
(вторая половина XIX – начало XX вв.)**

Н. В. Петренко

Исследовано становление и развитие торговых школ в Надднепрянской Украине во второй половине XIX – начале XX вв., выявлено их место и роль в системе отечественного коммерческого образования (на примере Харьковской торговой школы взаимного вспоможения прикажчиков). Обозначены особенности содержания образования данных учебных заведений на примере учебных программ Харьковской торговой школы.

Ключевые слова: *торговые школы, коммерческое образование, Надднепрянская Украина во второй половине XIX – начале XX вв.*

**TRADE SCHOOL IN THE BUSINESS EDUCATION IN
NADDNIPRYANSKA UKRAINE (late XIX - early XX centuries).**

N. Petrenko

The formation and development of commercial schools in Naddnipryanska Ukraine in the second half of XIX - early XX century investigated. Their place and role in national business education system in the appointed period (by the example, of Kharkiv commercial schools of mutual lending clerks) is identified.

The factors that contributed to the emergence in the Naddnipryanska Ukraine in the second half of XIX - early XX centuries a new type of medium-sized

commercial schools - trade schools. On the basis of archival documents Kharkov trade school designated particularly logistical and financial support of the educational process data of commercial institutions. Features of the content of education trade schools represented in the form of reconstruction of curricula Kharkov trade school training data.

Keywords: *trade schools, business education, Naddnipryanska Ukraine in the second half of XIX - early XX centuries.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. З кінця 90-х рр. ХХ століття в Україні у переліку спеціальностей із професійно-технічної освіти усіх рівнів з'явилися професії комерційно-підприємницької спрямованості. Як відомо, певні соціально-економічні зміни в розвитку суспільства ініціюють появу нових форм і методів освіти, або спонукають до трансформації тих, які вже склалися, вдосконалюючи їх змістовну складову відповідно до нових соціально-економічних та політичних умов, а також національних, моральних, релігійних традицій держави, інтересів різноманітних соціальних груп тощо. Тому, звернення до історії становлення вітчизняної професійної комерційної освіти дозволить транслювати досвід від одного покоління до іншого.

Необхідність форсованого розвитку української економіки, докорінна перебудова системи підготовки кадрів для торговельно-економічної діяльності та сфери обслуговування актуалізують доцільність вивчення прогресивного досвіду організації комерційної освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у цілому та торговельних шкіл зокрема, а також його екстраполяцію на соціальну дійсність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Радянські історики, які досліджували дореволюційну систему освіти (Є.М. Мединський, Ш.І. Ганелін, М.А. Константинов, Ф.Ф. Корольов, Е.Д. Днепров, Б.К. Тебієв та ін.), надаючи позитивні оцінки вітчизняній комерційній освіті, приділяли в своїх працях незначну увагу даному типу навчальних закладів. У цей період комерційним училищам було присвячено дві дисертаційні роботи на кандидатському рівні, виконані в 1953 і 1954 рр. (М.С. Зинченко, Б.М. Парнікель).

Окремі свідчення з історії комерційних училищ Наддніпрянської України відображено в дослідженнях, присвячених «новим школам» кінця ХІХ – початку ХХ ст. (А.М. Михайлова), а також працях з історії професійно-технічної освіти (С.Я. Бартишев, А.М. Веселов, М.М. Кузьмін, Є.Г. Осовський та ін.). Бібліографія «Советская литература по истории школы и педагогике

дореволюционной России (1918 – 1977 гг.)» містить лише вісім публікацій щодо комерційних навчальних закладів.

Становленню та розвитку комерційної освіти в Росії та Україні кінця XIX – початку XX ст. присвячено історико-педагогічні дисертаційні роботи на кандидатському рівні, виконані в 1996 і 1998 рр. (Н.М. Калиніна та В.М. Постолатій). Автори цих наукових праць розглядали динаміку розвитку комерційної освіти, кількісні та якісні показники вітчизняної комерційної школи означеного періоду в контексті розвитку загальної й професійної освіти.

У 2001 р. Ю.М. Масловим було проведено історичне дослідження на кандидатському рівні, яке висвітлювало діяльність державних органів, міських громадських установ, земств, станових і громадських організацій, приватних осіб щодо створення та зміцнення системи комерційної освіти в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст.

Аналіз публікацій, монографій і дисертаційних робіт свідчить про те, що поза увагою науковців залишилась проблема становлення та розвитку торгових шкіл у Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст., їх місце та роль у системі вітчизняної комерційної освіти означеного періоду.

Мета статті. Визначити місце і роль торгових шкіл у системі вітчизняної комерційної освіти в другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі Харківської торгової школи товариства взаємного кредитування прикажчиків).

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина XIX ст. стала переломною в розвитку вітчизняної економіки. Скасування кріпацтва, інші багатопланові реформи Олександра II, нові відкриття в науці та техніці стали потужним стимулом для розвитку промисловості і торгівлі. У цьому контексті, Наддніпрянська Україна в складі Російської імперії являла собою перспективний промисловий та торговельний регіон, про що свідчить поява нових індустріальних регіонів та зростання ролі великих українських міст як центрів торгівлі й комерції.

Економічний розвиток, у свою чергу, викликав необхідність прискореної підготовки професійних кадрів різних ланок у галузі комерції, яких на той час не вистачало. Постало завдання створення розгалуженої системи комерційних навчальних закладів. Таке складне завдання вимагало великої організаційної роботи як від державних структур (Міністерство народної освіти, Міністерство фінансів), так і від громадськості (зацікавленість у висококваліфікованих кадрах

власників підприємств, представників фінансових та торговельних установ).

До 1896 р. у Російській імперії було лише 10 комерційних училищ. Для такої великої за територією держави з певними амбіціями щодо економічного розвитку цієї кількості відповідних навчальних установ було недостатньо, особливо у порівнянні з Європою того часу. Вони не могли задовольнити існуючу потребу в професійних кадрах. Торгових шкіл і торгових класів взагалі не існувало.

Ситуація змінилась, коли в 1896 р. вийшло нормативне Положення про комерційні навчальні заклади, яке передбачало створення 4-х типів таких освітніх установ, а саме: 1) комерційні училища; 2) торгові школи; 3) торгові класи; 4) торгові курси. Усі вищезазначені навчальні заклади належали до розряду середніх та мали за мету підготовку спеціалістів у комерційній справі.

Відповідно до Положення, усі типи комерційних навчальних закладів як старі, так і новоутворені підпорядковувались Міністерству фінансів. Лише раніше утворені два комерційні училища – Санкт-Петербурзьке (1772 р.) та Московське (1804 р.) – залишались під упорядкуванням Установ імператриці Марії [1; 3].

Слід зазначити, що окрім вищезазначених типів комерційних навчальних закладів, у другій половині XIX ст. почали створюватись двокласні комерційні відділення при реальних училищах, які знаходились у відомстві Міністерства народної освіти, а також при церквах неправославного віросповідання.

Не дивлячись на це, Міністерство фінансів залишало за собою право контролю над організацією навчального процесу та навчальними стандартами основних типів комерційних навчальних закладів. З цією метою при Міністерстві фінансів було організовано Департамент торгівлі та мануфактури, у якому функціонувала спеціальна Навчальна частина департаменту.

Функції Навчальної частини були такі: 1) контроль за навчальною та фінансовою діяльністю комерційних навчальних закладів; 2) забезпечення матеріально-технічної бази цих установ.

Той факт, що Міністерство фінансів контролювало освітній процес і підготовку кадрів для комерційної справи, свідчить про неабияку зацікавленість держави у цьому процесі. Спрацював, на наш погляд, також фактор наслідування: усі комерційні навчальні заклади Європи також підпорядковувались Міністерствам фінансів європейських держав.

Положення стало прискорювачем процесу утворення нових комерційних навчальних закладів. Як свідчить «Нарис про Народну

освіту Росії», складений сучасниками означеного періоду за участю професора В.Ф. Дерюжинського, у 1899-1900 навчальному році (менше ніж через 3 роки після виходу Положення) Міністерству фінансів підпорядковувалось вже 56 комерційних навчальних закладів, серед них: 16 торгових шкіл, 9 торгових класів, 12 курсів комерційних знань [3].

Загальна кількість учнів усіх перелічених комерційних закладів визначалась у кількості 10950 осіб: 6013 учня – в комерційних училищах, 2284 учня – в торгових школах, 1946 учнів – у торгових класах, 707 учнів – на курсах комерційних знань. По відношенню до окремих навчальних закладів число учнів коливалось в межах: від 48 до 695 – у комерційних училищах, від 27 до 967 – у торгових школах, від 18 до 1504 – у торгових класах, від 13 до 185 – у торгових курсах.

Більш того, за свідченням цього ж документа, дозволялось відкрити ще 25 таких навчальних установ, а саме: 7 торгових шкіл, 1 торговий клас, 8 курсів комерційних знань [3]. Такі дані свідчать про те, що серед новоутворених комерційних навчальних закладів пріоритет надавався торговим школам, і на це були причини.

По-перше, на відміну від комерційних училищ, які розподілялись на семикласні (давали як загальну, так і професійну комерційну освіту) та трикласні (давали тільки комерційну освіту на базі загальної), торгові школи були з річним навчальним курсом та трикласними. Вони потребували менше часу на підготовку. По-друге, якщо комерційні училища готували діячів на більш відповідальні посади у великі торговельні та промислові підприємства, то торгові школи випускали службовців нижчої ланки в торгово-промислові установи, потреба в яких на ринку праці того часу була більш висока.

Право відкривати комерційні навчальні заклади надавалось приватним особам та громадським організаціям. У 1905 р. «Вісник комерційної освіти» зазначав: «Приватні особи та товариства можуть відкривати з дозволу Міністерства фінансів комерційні навчальні заклади ... Завідувачі навчальною частиною та викладачі цих закладів повинні мати необхідний освітній ценз та допускаються до виконання своїх обов'язків не інакше, як з дозволу: перші – Міністерства фінансів, останні – Департаменту торгівлі і мануфактури» [3].

Слід зазначити, що фінансування всіх без винятку комерційних навчальних закладів відбувалось за кошти приватних осіб та громадських організацій. Фінансові зведені звіти 1900 р. свідчать про те, що на утримання 56 комерційних середніх навчальних закладів було витрачено приватними особами та різноманітними товариствами близько 1 300 000 руб. Для порівняння, середній кошторис

семикласного комерційного училища складав 35 000 руб. на рік, у деяких випадках перевищував 100 000 руб., тоді як щорічне утримання торгової школи обходилося приблизно у 10 000 руб. [2; 3; 6].

У залежності від потреб ринку праці в спеціалістах із комерційної справи, формувалось не тільки фінансування торгових шкіл, але й їх навчальні програми та зміст освіти. Розглянемо дані аспекти на прикладі Харківської торгової школи означеного періоду.

Харківська торгова школа взаємної допомоги прикажчиків виникла в 1896 р. і проіснувала до 1919 р. Чисельність учнів за цей час коливалась у межах від 213 до 300 осіб, віком від 10 до 15 років. Дана торгова школа мала три основні класи навчання і два підготовчих (молодше відділення і старше відділення підготовчого класу). Навчання відбувалось за 4-ма чвертями й було платним, але існував певний відсоток учнів, які навчались «безкоштовно» (за рахунок благодійних внесків). Наприклад, у 1904 р. Харківська торгова школа налічувала 292 учня, 24 з яких навчалися безкоштовно. Плата за навчання не була постійною, існувала тенденція до її підвищення. У 1918 р. плата за навчання вже складала 75 руб. з учня на рік, що для того часу було досить високою сумою [5]. Формально навчання могли отримувати представники за усіма станами без винятку. За даними архівних документів, серед учнів Харківської торгової школи були «сини представників духовного звання, почесних громадян, купців, міщан, селян, іноземних громадян» [4].

Особливості навчальних програм та змісту освіти торгових шкіл можна надати у вигляді переліку навчальних предметів Харківської торгової школи за роками навчання (табл. 1, 2).

Обов'язковими були оцінки за поведінку та старанність, при цьому оцінка за старанність виставлялась за кожним із вищеназваних навчальних предметів та могла бути нижчою або вищою за основну. Наприклад, основна оцінка з «географії» відповідала «4» балам, а за старанність – «4,5». На наш погляд, це досить важливий показник досягнень учнів, який визначав можливий потенціал кожного з них та був певним орієнтиром для викладачів, за допомогою якого вони могли коригувати навчально-виховний процес.

Таблиця 1

**Перелік навчальних предметів Харківської торгової школи
за роками навчання, реконструйований за архівними
документами (1899 – 1900 н. р.)**

1-й основний рік навчання	2-й основний рік навчання	3-й основний рік навчання
1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Чистописання 5. Геометрія 6. Географія	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Чистописання 4. Геометрія 5. Історія 6. Комерційна географія 7. Бухгалтерія 8. Комерційна арифметика 9. Німецька мова 10. Товарознавство 11. Торгознавство	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Чистописання. 4. Комерційна географія 5. Бухгалтерія 6. Комерційна арифметика 7. Німецька мова 8. Товарознавство 9. Торгознавство 10. Комерційна кореспонденція

Таблиця 2

Молодше відділення підготовчого класу	Старше відділення підготовчого класу
1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Чистописання	1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Чистописання 5. Геометрія 6. Географія 7. Обчислення на рахівницях

У 2-му та 3-му класах по закінченні навчального року передбачались іспити: у 2-му класі на іспити виносились такі навчальні предмети як геометрія та історія; у 3-му – Закон Божий,

російська мова, комерційна географія, бухгалтерія, комерційна арифметика, німецька мова, товарознавство, комерційна кореспонденція [4].

Учні, які проходили повний курс навчання у Харківській торговій школі отримували свідоцтво про закінчення. Передбачались свідоцтва з відзнакою: 1-го ступеня (оцінки з предметів були «5» і «4») або 2-го ступеня (з однією 3-ю).

Архівні документи свідчать про те [5; 6], що велика увага приділялась матеріально-технічному забезпеченню торгових шкіл, як з боку самих навчальних закладів, так і з боку Міністерства фінансів. Турбувались про забезпечення торгових шкіл необхідними навчальними посібниками, підручниками, довідниковою літературою та наочним матеріалом, що відбивав останні досягнення в галузі комерції. При цьому джерела отримання усього необхідного для навчання були досить різноманітними.

Так, замовлення на навчальні посібники Харківської торгової школи відбувалися через відділення книжкового магазину «Новое время» та «Гросман і Кнебель» у Москві. Допускались знижки та широкий кредит на придбання навчальної літератури. За допомогою цих фірм в 1901 р. Торгова школа Харкова зробила підписку на «Комерційну енциклопедію Ротшильда».

Торгова школа Харкова отримувала також необхідні для навчання наочні матеріали від Навчальної частини Департаменту торгівлі та мануфактури: у 1896 р. – колекцію з технології волокнистих речовин із Нижегородської виставки (бавовну, льон, вовну, пеньку, штучну вовну, кінське волосся, коров'ячу вовну); у 1897 р. – навчальне видання «Досвід загальної бібліографії нафтової промисловості», а також таблиці з прикладами загальноприйнятих монет; у 1899 – тарифи залізних доріг I та II групи, зведені відомості тарифів перевезення різноманітних товарних груп; у 1906 р. – колекцію зразків промислових товарів [5].

Крім того, Міністерством фінансів видавалось спеціалізоване періодичне видання «Торгово-промислова газета», що містило практичні свідчення з комерційної справи та рекомендувалось усім комерційним навчальним закладам без винятку як посібник із викладання й написання учнівських робіт. Користувалася таким посібником і Харківська торгова школа.

Існував також обмін навчально-методичними матеріалами між торговими школами. Так, у 1904 р. Піклувальна рада Керч-Єнікальської торгової школи звернулася з проханням до Харківської торгової школи надіслати їй програму та навчальні плани з

можливістю їх подальшого використання у своєму навчально-виховному процесі.

Організація навчально-виховного процесу торгових шкіл, а також майнові та фінансові запитання, а також різного роду клопотання вирішувались Піклувальними радами. Піклувальна рада Харківської торгової школи працювала у такому складі: голова, товариш голови, члени ради (від 6 до 7 осіб), секретар (як правило особа виконуюча обов'язки). Її робота відбувалась на засіданнях, які проводились 1-2 рази на місяць. Довгий час головою Піклувальної ради Харківської торгової школи був О.М. Островерхов. Пізніше до обов'язків Піклувальної ради додалися питання організації та діяльності батьківських зборів, а також створення батьківських комітетів [6].

Висновки. Економічні зміни, що відбувались у Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. викликали необхідність підготовки професійних кадрів для комерції та створення розгалуженої системи відповідних навчальних закладів. Нормативне Положення 1896 р. стало прискорювачем процесу утворення нових комерційних навчальних закладів – торгових шкіл. На відміну від комерційних училищ торгової школи потребували менше часу на підготовку і випускали службовців нижчої ланки в торгово-промислові установи, потреба в яких на ринку праці того часу була більш висока. Незважаючи на те, що торгові школи відкривались і фінансувались приватними особами та товариствами, підпорядковувались вони Міністерству фінансів, яке контролювало освітній процес цих навчальних установ, створюючи для них зміст освіти та забезпечуючи необхідну матеріально-технічну базу.

Список джерел інформації / References

1. Багалея Д. И. История Харьковская за 250 лет его существования в 2-х т. /Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринтное издание. – Х; 1993. – Т. 2 – 973 с. Bagaley D. I., Miller D. P. History of Kharkiv 250 years of its existence [Istoriya Harkova za 250 let ego suschestvovanya] Reprint, Kharkiv, T. 2., 973 p.
2. Отчет об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища Императора Александра III с осени 1888 – по 1-е августа 1895 года включительно / Сост. Л. К. Завадовский. – Х., 1896. – 48 с.
The report on property condition and cash sums Kharkiv Commercial School of Emperor Alexander III from autumn 1888 - on 1st August 1895 inclusive [Otchet ob imushchestvennom sostoyanii i dvizhenii sum Harkovskogo kommercheskogo uchilisha Imperatora Aleksandra III s oseni 1888 – po 1 avgusta 1895 goda vrluchitelno] Comp. LK Zavadovsky . - H. , 1896. - 48 .

3. Фонд № 649, Оп.1, д. №5. «Народное образование в России. Очерк составлен проф. В.Ф. Дерюжинским – С. 52-53

Fund number 649 , Op. 1, on number 5 . " Education in Russia. [Narodnoe obrazovanie v Rossii] Sketch drawn prof. VF Deryuzhinsky - with . 52-53 .

4. Фонд 649, Оп.1, д. №247. «Книга четвертных, годовых и экзаменационных отметок Торговой школы взаимного вспоможения приказчиков». – 45 с.

Fund 649 , op.1 , on number 247. " The book is a quarter , and annual school test scores Commerce Mutual Assistance clerks." [Kniga chetvertnyih, godovyih I ekzamenatsionnyih otmetok Torgovoy shkolyi vsaimnogo vspomozhrnyia prukazchikov] - 45 .

5. Фонд 649, Оп. 1, д. №269. «Книга приглашений, заседаний Попечительного совета Торговой школы общества вспоможения приказчиков. – 39 с.

Fund 649 , Op. 1, on number 269. "The Book of invitations, meetings of trustees sonnet Trade School Society of helps clerks». [Kniga priglasheniy, zasedaniy Popечitel'nogo soveta Torgovoy shkolyi vsaimnogo vspomozhrnyia prukazchikov]. - 39 .

6. Фонд 649, Оп. 1, д. №32. «Дело попечительного совета Торговой школы общества взаимного вспоможения приказчиков». – 91 с.

Fund 649 , Op. 1, on number 32. "It trustee council Commerce School Associations Mutual Assistance clerks ."[Delo Popечitel'nogo soveta Torgovoy shkolyi vsaimnogo vspomozhrnyia prukazchikov] - 91 p.

Петренко Наталія Володимирівна; канд. пед. наук, доц. кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін, Харківський державний університет харчування та торгівлі. Адреса: м. Харків, вул. Клочківська 333. Тел. моб.: (067)7190333; e-mail: PNV0333@ukr.net

Петренко Наталья Владимировна; канд. пед. наук, доц. кафедры общественных и гуманитарных дисциплин, Харьковский государственный университет питания и торговли. Адрес: г. Харьков, ул. Клочковская 333. Тел. мобл. (067)7190333; e-mail: PNV0333@ukr.net

Natalia Petrenko, candidate of pedagogical sciences, associate professor of social sciences and humanities, Kharkov State University of Food Technology and Trade, Kharkov, ul. Klochkivska 333. Tel. Moblely: (067)7190333; e-mail: PNV0333@ukr.net

Рекомендовано до публікації канд. іст. наук А.С. Міносяном, канд. іст. наук О.В. Головка.

Отримано 15.03.2014. ХДУХТ, Харків.